

संत नामदेव संत एकनाथ यांची हिंदी भाषेतील कामगिरी

प्रा. सुजय बाबूराव पाटील,

प्राध्यापक,

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

मो. ८४२१६६८४०६

ई मेल: sujaybpatil@rediffmail.com

महाराष्ट्रीय भूमीतील संतांची भूमिका नेहमीच मानवतावादी राहिलेली आहे. आपण सर्व एकाच परमेश्वराची लेकरे असून, सर्व समान आहोत. प्रत्येकाला आत्माध्वाराचा अधिकार आहे. परमेश्वराच्या प्राप्तीसाठी संसारीक, समाजिक जबाबदाऱ्या सोडण्याची गरज नाही. 'कर्मातच देव बघावा, भजावा' ही शिकवण संतांनी दिली. संतांची भूमिका 'हे विश्वची माझे घर' अशी असल्यामुळे त्यांनी मराठी भाषेमधून अभंग कीर्तनाबरोबर इतर साहित्याची निर्मिती करून समाज प्रबोधन केले त्याचबरोबर हिंदी भाषेतील रचना करून संपूर्ण भारतवर्षाचे प्रबोधन केलेले दिसते.

महाराष्ट्रीतील संतांनी हिंदी भाषेतून केलेल्या रचनांचा अभ्यास करण्यापूर्वी महाराष्ट्रात हिंदी भाषेचा प्रसार, प्रचार कसा झाला, केव्हा झाला यामागील कारणांचा शोध घेणे योग्य ठरेल.

१) धार्मिक कारण

धर्माला मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. हिंदू समाजातील बहुतांशी देवदेवतांची स्थळे, तीर्थक्षेत्रे, श्रद्धास्थाने ही उत्तर प्रांतांत आढळतात. उदा. अयोध्या, काशी, मथुरा, गया, कांची, अवंतिका, जगन्नाथपूरी, व्दारावती इ. तसेच गंगा, यमुना, नर्मदा, प्रयाग क्षेत्रे. ही तीर्थक्षेत्रे उत्तरेकडेच आढळतात. हिंदू धर्मीयांच्या दृष्टीने या स्थानांना अत्यंत पवित्र दर्जा आहे. म्हणून पूर्वी महाराष्ट्रातील जनता तिथे जात असे. त्या वेळी आजच्या

सारखी प्रवासाची अत्याधुनिक साधने नव्हती. त्यामुळे सहा-सहा महिने यात्रेसाठी लागत. साहजिकच उत्तरेकडील आपले व्यवहार सुखकर होण्यासाठी मराठी यात्रेकरूंना हिंदी भाषा शिकणे गरजेचे ठरले.

त्याचप्रमाणे उत्तरेकडील लोकांना दक्षिणेकडील तीर्थक्षेत्रांना भेट देत असताना महाराष्ट्रातून प्रवास करावा लागे. त्या वेळी उत्तरेकडील यात्रेकरूंचा महाराष्ट्रात बराच मुक्काम पडे. त्यामुळे त्यांच्या हिंदी भाषेचा मराठी जनांना परिचय होई. या संपर्कातूनच कबीर, संत मीराबाई, तुलसीदास, सूरदास इ. हिंदी संतांच्या रचनांचा महाराष्ट्राला परिचय होत गेला. हिंदी भाषा हळूहळू महाराष्ट्रात रुजली गेली. त्याचबरोबर महाराष्ट्राची उत्तरेकडील सीमाही हिंदी भाषा असलेल्या मध्य प्रदेशाला लागून आहे. त्यामुळे हिंदी रचनांचा मराठी माणसाला चांगला परिचय आहेच.

२) व्यापारविषयक कारण

धार्मिकतेबरोबरच व्यापारालादेखील मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यापारासाठी प्रांत, राज्यांच्या सीमादेखील अपुऱ्या पडतात. त्यामुळे उत्तरेकडील अनेक छोटे-मोठे व्यापारी महाराष्ट्रातील खेडोपाड्यात येत. अनेक महिने राहत. साहजिकच ते मराठी लोकांशी हिंदी भाषेतून संवाद साधीत. तसेच मराठी लोकदेखील आपल्या मोडक्या तोडक्या हिंदी भाषेतून त्यांचाशी संपर्क साधत. महाराष्ट्रातील 'पैठण' सारखे ठिकाण तत्कालीन प्रसिद्ध अशी व्यापार पेठ होती. तिथे उत्तरेकडील व्यापारी येत अथवा पैठणकडील

व्यापारी उत्तरेकडे जात. तो प्रवास बैलगाडीच्या माध्यमातून होत असे. या प्रवासाला अनेक महिने लागत. अशा वेळी हळू हळू हिंदी भाषा मराठी लोक शिकत गेले. या संदर्भात दाखला देताना आचार्य विनय मोहन शर्मा म्हणतात, 'ईसा शती के पूर्व से व्यापार-धंधे के लिए पैठण के श्रेष्ठी और महाजन देश भर में संचार करते थे'।^१

३) राजकीय कारण

महाराष्ट्रात हिंदी भाषेचा प्रसार होण्यामागील वरील कारणाबरोबरच राजकीय कारण हा घटकदेखील महत्त्वाचा ठरतो. उत्तरेकडील मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या सततच्या आक्रमणामुळे मुख्यत्वे हिंदी भाषा महाराष्ट्रात स्थिर झाली. अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद तुघलक, मुगल शासक जाफर खाँ या सारख्या मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी बऱ्याच वेळेला महाराष्ट्रावर आक्रमण करून काही प्रदेश जिंकून घेतले, आपले राज्य स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रसंगाने अनेक मुस्लीम शिपाई, सरदार, महाराष्ट्राच्या सर्व भागात विखुरले गेले. काही मुस्लीम सरदारांनी मराठी कुटुंबातील स्त्रियांच्याबरोबर विवाह केले.^२ काही मराठी लोक मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या कारभारात, सैन्यात दाखल झाले. त्यामुळे हिंदी भाषा इथल्या सामान्य जनांच्या परिचयाची होत गेली.

मराठी संतांच्या हिंदी भाषेतील रचना

महाराष्ट्रातील दत्त, नाथ, महानुभाव, वारकरी व समर्थ संप्रदायाने ईश्वर भक्तीची मुळे समाजामध्ये घट्ट करण्याचे, समाजाचे प्रबोधन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केलेले आहे. त्यासाठी जनमाणसांची 'मराठी भाषा' हे माध्यम वापरले. पण संतांचा दृष्टिकोण मुळातच विशाल होता. म्हणूनच आपल्या विचाराने महाराष्ट्रातील जनता तर सुधारावीच पण त्याचबरोबर महाराष्ट्रबाहेरील जनतेला देखील उपदेश करावा, या उदात्त हेतूने त्यांनी हिंदी भाषेचा आधार घेत आपले प्रबोधनाचे कार्य पूर्ण केले. म्हणूनच डॉ. आनन्द प्रकाश दीक्षित म्हणतात,

'लोकभाषा और लोक सामान्य के समर्थक इन सन्तो के लिए यह तो स्वाभाविक ही था कि ये अपनी भाषा मराठी में काव्यरचना करते, किन्तु इनके लिए लोक की सीमा महाराष्ट्र प्रदेश तक संकुचित और सीमित न होकर विशेष व्यापक थी। और ये अनुभव कर रहे थे कि उस व्यापक भूमिका निर्वाह यदि हो सकता है तो हिन्दी के द्वारा ही। अतः मराठी में विपुलमात्रा में रचना करने के साथ –साथ इन्होंने हिन्दी में भी कुछ न कुछ रचना की'।^३

मराठी संत मालिकेतील संता नामदेव, एकनाथ यांच्या रचना तुलनात्मकदृष्ट्या विशेषत्वाने नजरेत भरणाऱ्या आहेत. त्या रचनांचा आढावा पुढीलप्रमाणे थोडक्यात घेता येईल.

संत नामदेव

संत नामदेवांनी मराठी भाषेत जशा महत्त्वपूर्ण रचना केलेल्या आहेत, त्याचप्रमाणे 'नाचू कीर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीप लावू जगी' असे म्हणत त्यांनी उत्तरेकडे प्रवास करताना हिंदी भाषेतून अनेकपदे व साखियाँ रचलेल्या आहेत. त्यांच्या काही पदांचा समावेश 'गुरु ग्रंथ – साहेब' या शिखांच्या ग्रंथामध्ये करण्यात आलेला आहे. नामदेवांची एकूण हिंदी रचनांची संख्या किती याबाबत अभ्यासकांच्यामध्ये एकमत नाही. पुणे विद्यापीठाने १९६४ मध्ये संपादित केलेल्या 'संत नामदेव की हिन्दी पदावली' या ग्रंथात १६१ पदे व १० साखियाँ दिलेल्या आहेत.

या हिंदी पदांमधून त्यांनी ज्ञान, माया, शक्ती, उपासना, सामाजिक सुधारणा इ. विषयानुषंगाने विचार मांडलेले आहेत. विठ्ठलाविषयी आपलं प्रेम व्यक्त करताना ते लिहितात.

'मोहि लागत तालवेली, बछरे बिनु गाइ अकेली।

पाणियाँ बिनु मीन तल तलफै।

ऐसे राम नाम बिनु बापुरे।'^४

सर्व सामान्यांनी परमेश्वराची प्राप्ती करून घेण्यासाठी योग, हटयोग, कुंडलिनी जागृती या सारख्या

मार्गाचा अवलंब न करता 'नामस्मरण' रूपी सहज साधना करावी हे पटवून देताना नामदेव म्हणतात.

'हरि नाव हीरा हरि नांव हीरा, हरिनांव लेने मिटं सब पीरा।
राम सो धन ताकी कहा अब थोरो, अठसिद्धि नव सिधि करत
निहारो।

पंडित होइ तो वेद बखानं, मूरति नामदेव राम हो जावै।^५

थोडक्यात, आपल्या हिंदी पदांच्या मधून नामदेवांची प्रपंच, परमार्थ यांचा समन्वय साधत समाजातील विविध घटनांना भक्तिमार्गावर आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळेच डॉ. विनय मोहन शर्मा म्हणतात, 'समाज जातियों में एकता का भाव पैदा करने का श्रेय भी इसी सन्त को है।'^६

संत एकनाथ

महाराष्ट्राच्या संत परंपरेत एकनाथांचे कार्य मोलाचे मानले जाते. संत नामदेवांच्या नंतर हिंदीमध्ये विपुल रचना करणारे संत म्हणून एकनाथांचा उल्लेख केला जातो. पण दुदैवाची गोष्ट अशी की, संत नामदेवांच्या प्रमाणे एकनाथांच्या हिंदी रचनांचे एकत्रीकरण केले गेले नाही.^७

आपल्या स्फूट हिंदी रचनामधून त्यांनी गुरुमाहात्म्य, सत्संग, भक्ती, माया, कृष्णाच्या बालक्रीडा, दलितोद्धार, उपदेश अशा विविध विषयावर भाष्य केलेले आहे.

एकनाथांच्या कालखंडाचा विचार करता राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक, साहित्य क्षेत्रात विषमजन्य स्थिती होती. ती समाजाच्या, समाज जीवनाच्या एकसंघतेच्या दृष्टिकोणातून घातक होती. या विषमजन्य सामाजिक स्थितीला एकसंघ करण्यासाठी, मराठी भाषेबरोबरच हिंदी भाषेमधून एकनाथांनी केलेली रचना महत्त्वपूर्ण ठरते.

त्यांच्या हिंदी पदांवर कबीर, सूरदास, तुलसीदास यांचा प्रभाव दिसतो. म्हणूनच डॉ. कृष्णा गं. दिवाकर म्हणतात, 'एकनाथ के हिन्दी काव्य में हिन्दी भक्ति साहित्य की प्रमुख तीन धाराओं का सामंजस्य सहज ही

दृष्टिगत होता है। इसी कारण मध्ययुगीन भक्ति साहित्य में एकनाथ महाराज का स्थान महत्त्वपूर्ण माना जाता है।'^८

आध्यात्मिक क्षेत्रात 'नामस्मरण' भक्तीला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. म्हणूनच एकनाथ साधकांना नामस्मरणाचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात की, 'सर्व पुराणे, शास्त्रे, ज्ञान, तीर्थक्षेत्रे या गोष्टीपेक्षा समर्थ असे नामस्मरण आहे. नामस्मरणरूपी समाधी महत्त्वाची आहे' हे सांगताना ते म्हणतात,

'हमारे राम वेद राम पुरान। राम नाम सब शास्त्र पठन।।१।।

राम ही जप राम ही ध्यान। राम नाम यही परम ग्यान।।२।।

रामतीर्थ राम ही क्षेत्र। राम नामें चारों वेद पवित्र।।३।।

एका जनार्दनी अविचल बुद्धि। राम नाम यही परम
समाधि।।४।।^९

मानवी जीवनात 'गूरू' चे स्थान अनन्य साधारण आहे. सृष्टी सौंदर्य बघण्यास जसे डोळे पाहिजेत, नदी पार करण्यास नाव, नावाडी गरजेचा आहे, तसेच भवसागर तरून जाण्यासाठी गुरुकृपा महत्त्वाची आहे. गुरुचे स्थान महत्त्वाचे आहे. म्हणून एकनाथ म्हणतात.

'गुरु कृपा में ऐसी पाई। सब तीरथ मोरे पास है भाई।।

जहाँ जाऊँ तहाँ वारानसी। जहाँ रहूँ तहाँ कासी बासी।।^{१०}

'रामनाम' हे सामान्यजनांचे अंतरंग स्वच्छ करण्यासाठी, अज्ञान नष्ट करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. हे पटवून देताना एकनाथ महाराज म्हणतात.

'राम नाम यों साबुन भाई। जो कोई भीतर लगावे।

अज्ञान मैल दूरि करो। राम नाम का दीवाँ लगावो'^{११}

किंवा

'हजरत मौला मौला। सब दुनिया पालन वाला।।

अपना साथी समज के लेना। सलील वो ही अल्ला।।^{१२}

एकनाथांच्या या विचारधारेमुळेच तत्कालीन समाज एकसंघ राहिला. त्यामुळेच डॉ. गोवर्धनाथ शुक्ल म्हणतात, 'एकनाथ महाराज ने मुस्लीम सिद्धान्तो, सूफी सिद्धान्तो को पूर्णरूपमें आत्मसात करके भारतीय धर्म साधनाओं में ही उनका समावेश कर देने की चेष्टा की है। इन सन्तो की अभेद दृष्टी ने महाराष्ट्र को शताब्दियों से साम्प्रदायिक कलह से दूर रखा है। महाराष्ट्र में

राजनीति के कारणों से भले ही साम्प्रदायिक कलह हुआ हो, परन्तु धार्मिक असहिष्णुता तो इन वारकरी सन्तों की पूतवाणी के कारण वहाँ समाप्त प्राय हो गयी थी।^{१४}

निष्कर्ष

- १) महाराष्ट्रामध्ये धार्मिक, व्यापारविषयक, राजकीय कारणांच्यामुळे हिंदी भाषेचा प्रसार व प्रचार झालेला दिसतो.
- २) नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, संत बहिणाबाई, गुलाबराव महाराज या मराठी संतांच्या हिंदी रचना प्रकर्षाने उठून दिसणाऱ्या आहेत.
- ३) मराठी संतांच्या हिंदी रचनांच्यामुळे हिंदी भाषा अधिक समृद्ध झालेली दिसते.
- ४) हिंदी रचनांच्यामधून धर्म, देव, रूढी, परंपरा यांची चिकित्सा केलेली दिसते.
- ५) राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टिकोनातून या रचना विशेष अभ्यासनीय अशा आहेत.

संदर्भ

- १) आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन' बिहार राष्ट्रभाषा-परिषद, पटना, प्र. आ. मार्च १९५७, पृ. ४८.
- २) आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन' बिहार राष्ट्रभाषा-परिषद, पटना, प्र. आ. मार्च १९५७, पृ. ५८.
- ३) डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, 'मराठी सन्तो की हिन्दी वाणी', पंचशील प्रकाशन, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. ०५.
- ४) आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'सन्त नामदेव' मराठी संतो की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती, १९८१, पृ. २३.

- ५) आचार्य शर्मा विनयमोहन, उनि, पृ. २४.
- ६) आचार्य शर्मा विनयमोहन, उनि, पृ. ३१.
- ७) डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., 'सन्त एकनाथ' मराठी संतो की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती, १९८१, पृ. ५२.
- ८) डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ६७.
- ९) डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ६९.
- १०) डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ६८.
- ११) डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ५६.
- १२) आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन' बिहार राष्ट्रभाषा-परिषद, पटना, प्रथम आवृत्ती, मार्च १९५७, पृ. २८३.
- १३) आचार्य शर्मा विनयमोहन, उनि, पृ. २८८.
- १४) डॉ. शुक्ल गोवर्धननाथ, 'सन्त तुकाराम', मराठी संतों की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती, १९८१, पृ. ८२.
- १५) आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन' बिहार राष्ट्रभाषा-परिषद, पटना, प्रथम आवृत्ती, मार्च १९५७, पृ. १८५.